

d) ideologia, która przybiera formę religii laickiej i umożliwia identyfikację narodu z państwem;
 e) mobilizacja mas czyli aktywne poparcie polityki państwowej. W związku z tym zagadnieniem warto zauważyć, że De Bernardi we wstępie określił reżim stworzony przez Mussoliniego jako „totalitaryzm niedojrzały” (s. XXX), który nie zdołał mimo usiłowań Mussoliniego i partii faszystowskiej pokonać pewnych kompromisów instytucjonalnych, politycznych i społecznych. Podkreśla on, że: „we Włoszech istnienie monarchii i obowiązujący Statut Alberyński, z którego pochodziła legitymacja rządów Mussoliniego, umożliwiły istnienie władzy niezależnej od kontroli monokratycznej” (s. XXXI). We Włoszech funkcjonowała polikracja, która zakładała podwójną wierność obywateli królowi i Duce, co pozostawało w wyraźnym kontraście z ideą systemu totalitarnego. Dodatkowo, jak podkreśla De Bernardi, istnienie państwa totalnego ograniczał fakt, iż Kościołowi katolickiemu udało się zagwarantować autonomię i znaczną niezależność, a Mussolini, w przeciwieństwie do Hitlera, respektował monarchię, religię katolicką i wiele elementów tradycji narodowej. Jego zdaniem „Pakty Laterańskie, chociaż usankcjonowały reżim Mussoliniego i przyczyniły się do jego umocnienia, przyznały Kościołowi prymat jako autorytetowi moralnemu, co w konsekwencji uniemożliwiło stworzenia ideologii faszystowskiej i kultu laickiego, który mógłby zastąpić tradycję religijną” (s. CXXXI). Specyfika faszyzmu włoskiego, według De Bernardi, polegała więc na tym, że nie udało mu się podporządkować sobie władzy monarszej i kościelnej, a także, iż dojście do władzy nie nastąpiło na fali zwycięskiej rewolucji, tak jak miało to miejsce w przypadku stalinizmu, ani na fali zwycięstwa wyborczego jak w Niemczech (s. CXXXII).

Oceniając na koniec znaczenie naukowe omawianego dzieła, należy zauważyć, że *Dizionario del fascismo* stara się określić rolę historyczną włoskiego faszyzmu w relacji z innymi systemami, które go poprzedziły i tymi, które po nim nastąpiły, podczas gdy aktualna historiografia rewizjonistyczna, dotąd dominująca, starała się wyizolować Włochy faszystowskie od Włoch liberalnych i republikańskich. „Słownik” ponadto przedstawia faszyzm szeroko, w sposób wieloaspektowy, a poprzez konfrontację z innymi systemami o podobnym charakterze, które rozwinęły się w Europie w tym samym okresie, służy usystematyzowaniu aktualnego stanu wiedzy o faszyzmie.

JOANNA SONDEL-CEDARMAS (Kraków)

Emilio Gentile, „*Fascismo*”. *Storia e interpretazione*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2002, (p. 338).

Recenzowana monografia Emilio Gentile, znakomitego historyka włoskiego faszyzmu, składa się z dwóch odrębnych, lecz wzajemnie uzupełniających się części.

W części pierwszej Gentile nakreślił syntetyczny profil historyczny włoskiego faszyzmu od 1919 do 1945 r. oraz przedstawił główne jego interpretacje, wypracowane w wieku dwudziestym, w którym „fenomen faszystowski” jest rozumiany jako całość ruchów i reżimów, które uwidoczniły się już po zwycięstwie faszyzmu we Włoszech. Wreszcie proponuje własną definicję faszyzmu o potrójnym wymiarze: organizacyjnym, kulturalnym i instytucjonalnym.

W części drugiej zostały zebrane główne eseje, z których E. Gentile stworzył fundament własnej interpretacji faszyzmu. Tak więc zajmuje się opisem ideologii faszystowskiej, tłumacząc

na czym polega poprawne definiowanie historyczne faszyzmu jako fenomenu rewolucyjnego, w konfrontacji z innymi ruchami rewolucyjnymi. Wreszcie analizuje mit Mussoliniego i związku duce z faszyzmem, partią i reżimem, wykazując jak w procesie historycznym faszyzm zredukował się do „mussolinizmu”, eksponując rolę partii faszystowskiej jako „sprawcy” totalitaryzmu.

Światu mitów, rytuałów oraz symboli „religii faszystowskiej” z mitem „nowego człowieka” jako głównym nurtem polityki totalitaryzmu E. Gentile przedstawił własną, oryginalną interpretację faszyzmu:

Faszyzm to nowoczesny fenomen polityczny, nacjonalistyczny i rewolucyjny, antyliberalny i antymarksistowski, zorganizowany w partię (milicję faszystowską), z totalitarną koncepcją polityki i państwa, z ideologią aktywistyczną i antyteoretyczną o fundamencie mitycznym, silnym i antyhedonistycznym, poświęconym jako *religia laicka* (gdzie duce przypisuje swojej osobie boską nieomyślność: *Il Duce ha sempre ragione*), który afirmuje absolutny prymat narodu (nacji) pomyślany jako wspólnota organiczna, etnicznie jednolita, hierarchicznie zorganizowana w państwo korporacyjne, z polityką siły i zdobyczy, dążącym do stworzenia nowego porządku i nowego społeczeństwa (s. IX).

Gentile traktuje faszyzm jako „włoską drogę do totalitaryzmu”. Totalitaryzm rozumie on nie tylko jako nową formę reżimu politycznego pojawiającego się po raz pierwszy po pierwszej wojnie światowej, ale także jako złożony proces ideologiczny, kulturalny, organizacyjny i instytucjonalny, będący jednym z pierwszych i oryginalnych przejawów włoskiego faszyzmu. Uważa również, że to nie rewolucja bolszewicka, ale „marsz na Rzym” otworzył drzwi totalitaryzmowi i umożliwił stworzenie reżimu faszystowskiego oraz nowej dominacji politycznej (s. X).

Definicja faszyzmu, którą proponuje E. Gentile (s. 71–73) opiera się na korelacji trzech wymiarów: organizacyjnego, dotyczącego porozumienia społecznego, struktury, która złączyła styl życia i metody walki partii; kulturalnego, który odnosi się do sposobu w jaki zostało wymyślone pojęcie człowieka, mas i polityki, to jest ideologii i jej systemu zasad, wartości oraz celów; i instytucjonalnego, który dotyczy całokształtu struktur i relacji tworzących faszystowski reżim w jego specyficznych aspektach.

Tak więc wymiar organizacyjny faszyzmu to ruch masowy zrzeszający ludzi z różnych warstw społecznych, w którym przeważała, w obrębie klasy rządzącej i aktywnych mas, grupa młodych należących głównie do stanu średniego, w większej części „nowicjuszy” politycznych zorganizowanych w nową i nieznaną dotąd formę „partii milicji faszystowskiej”, która oparła swą tożsamość nie na bazie hierarchii społecznej i pochodzeniu klasowym, ale na poczuciu koleżeństwa; uważała się za powołaną do wypełnienia misji odrodzenia narodowego; mierzyła do zdobycia pełnej władzy politycznej stosując terror, taktykę parlamentarną i kompromis z grupami rządzącymi, celem stworzenia nowego reżimu, niszczącego demokrację parlamentarną.

Z kolei wymiar kulturalny faszyzmu to: 1) kultura stworzona na bazie myśli mitycznej oraz tragicznej i aktywistycznej koncepcji życia, pojętym jako manifestacja siły; na micie młodości jako twórcy historii; na militarystyce polityki jako modelu życia i organizacji zbiorowej.

2) Ideologia o charakterze antyideologicznym (stanowiąca zaprzeczenie tego, czym jest w rzeczywistości ideologia) i pragmatycznym, głosząca antymaterialistyczną, antyindywidualistyczną, antyliberalną, antymarksistowską, tendencyjnie populistyczną i antykapitalistyczną, wyrażoną bardziej estetycznie niż teoretycznie, poprzez nowy styl działalności politycznej oraz poprzez mity, zwyczaje i symbole *laickiej religii*, wprowadzająca w życie proces akulturacji, socjalizacji integracji fideistycznej mas poprzez stworzenie „nowego człowieka”.

3) Koncepcja totalitarna prymatu polityki jako integralnego doświadczenia i nieprzerwanej rewolucji celem zrealizowania poprzez państwo totalitarne złączenia jednostki i mas w organiczną i mistyczną całość narodu jako wspólnoty etycznej i moralnej, stosując środki dyskryminacji i prześladowań tych, którzy pozostają poza nawiasem tej wspólnoty – jako wrogowie systemu lub

z racji przynależności do ras uważanych za niższe czy też stanowiących zagrożenie dla integracji narodowej.

4) Etyka cywilna stworzona na podstawie absolutnego podporządkowania obywatela państwu, na totalnym poświęceniu się jednostki wspólnocie narodowej, na dyscyplinie, na sile, na koleżeństwie i duchu wojowniczym.

W końcu wymiar instytucjonalny faszyzmu to: 1) aparat policyjny, który poprzez kontrole i represje jak również poprzez odwołanie się do zorganizowanego terroru zapobiega niezgodzie i opozycji. 2) Jedna partia, której funkcją jest zabezpieczenie poprzez własne oddziały milicji, zbrojnej obrony reżimu, rozumianego jako całość nowych instytucji publicznych wywodzących się z ruchu rewolucyjnego; na zabezpieczeniu wyboru nowej kadry kierowniczej i formacji *arystokracji dowództwa*; na zorganizowaniu mas w państwo totalitarne, wciągniętych w pedagogiczny proces ciągłej mobilizacji emocjonalnej i fideistycznej; na działaniu, wewnątrz reżimu, jako organu *trwającej rewolucji*, służącemu ciągłej aktualizacji mitu państwa totalitarnego wewnątrz instytucji, społeczeństwa, mentalności i zwyczajów. 3) System polityczny powstały ze złączenia partii i państwa, uregulowany według hierarchii funkcji, wyznaczonej odgórnie i zdominowanej przez postać „*wodza*” o charyzmatycznej osobowości, który kieruje i koordynuje działalnością partii, reżimu i państwa, i który działa jako najwyższy sędzia i arbiter w sporach pomiędzy rządzącymi. 4) Korporacyjna organizacja ekonomii, która znosi wolność związkową, rozszerza sferę interwencyjną państwa i dąży do realizacji, według zasad technokratycznych i solidarystycznych, współpracy drobnych wytwórców – pod kontrolą reżimu, w celu uzyskania siły (przewagi), ale zachowując własność prywatną i podział klas. 5) Polityka zagraniczna inspirowana poszukiwaniem siły i wielkości narodowej mająca na celu ekspansję imperialistyczną oraz dążąca do stworzenia nowej cywilizacji.

Definicję i interpretację faszyzmu zaproponowaną przez E. Gentile można zaliczyć do tzw. totalitarnych interpretacji faszyzmu, sam bowiem faszyzm jest zjawiskiem totalitarnym należącym do szerszego grona takich zjawisk, jak narodowy socjalizm w Niemczech czy bolszewizm w Rosji. E. Gentile uważa również Włochy za państwo totalitarne, choć jest zdania, że włoski totalitaryzm można śmiało zredukować do „mussolinizmu”.

Definicja faszyzmu jako formy totalitaryzmu wynika z analiz konkretnej rzeczywistości faszyzmu włoskiego, popartej badaniami, refleksjami i konfrontacjami z innymi doświadczeniami reżimów politycznych wywodzących się z ruchów rewolucyjnych okresu między pierwszą a drugą wojną światową i sukcesywnie po drugiej wojnie światowej. Ze względu na oryginalność ujęcia cenna metodologicznie, komparatystyczna monografia Emilio Gentile zasługuje na uwagę historyków nie tylko włoskiego faszyzmu.

AGNIESZKA LATOSIŃSKA (Kraków)